

Új hazai germanisztikai nyelvészeti kiadványok

1. A hazai germanisztikai nyelvészetben figyelemre méltó, bővülő tematikájú és módszerű, színvonalas munka folyik. Az alábbiakban röviden bemutatandó, a közelmúltban az ELTE Germanistisches Institut kiadásában megjelent kötetek is bizonyosságot szolgáltatnak erre. Három kötet dialektológiai tárgyú, s az köti össze őket, hogy mindegyik hazai német nyelvjárásokkal és beszélőkkel foglalkozik a korszerű szociodialektológia eszköztárát használva. Egy kötet tudománytörténeti: Hutterer és Mollay életművéről szól.

2. ELISABETH KNIPF-KOMLÓSI „Die Substantivbildung in der Mundart. Ein Beitrag zur Substantivderivation am Beispiel einer ungarndeutschen Mundart” című kötete (Budapester Beiträge zur Germanistik 42. Bp., 2003. 174 l.) a nyelvjárási szóképzés témakörébe tartozik, de címénél, tehát a nyelvjárási főnévképzésnél többet ad. A szerző a hazai német nyelvészet egyik termékeny és sokoldalú képviselője. A vizsgálati korpusz különböző bácskai és baranyai nyelvjárásokból (Gara: rajnai frank–pfalzi, Nemesnáudvar: rajnai frank–sváb, valamint a Schwäbische Türkei ’fuldai’: rajnai frank–hesseni nyelvjárásai) és forrásokból származik (28–30). A szerző munkájában ad kutatástörténeti háttérrel, de – ez sokkal fontosabb itt – bőven tárgyal általános szóképzéstani és a nyelvjárások, illetőleg nyelv(járás)szigetek vizsgálatával összefüggő (szocio)dialektológiai módszertani problémákat is. Az utóbbi azért

tanulságos, mert egyrészt kevés a képzéstani leírás a dialektológiában, másrészt mert a szóképzés közismerten többféle szemléletmóddal s többféle szempontrendszerrel is vizsgálható, harmadrészt mert a nyelvjárási szóképzési leírások speciális feladatok elé is állítják a szakembert. A szerző egyfelől szinkrón állapotleírást ad, másfelől azonban a használatra vonatkozó megállapításokat is tesz a rendszernyelvészeti vizsgálatot mintegy kiegészítő, magyarázó alapként alkalmazva meghatározott szociolingvisztikai szempontokat, s ez újdonság. A leírás strukturális kiindulása, nem generatív. Ennek egyik fontos oka az, ami általában is oka a generatív nyelvjárástani képzőleírások feltűnően csekély számának, hogy tudniillik a nyelvjárási elsődleges nyelvváltozatú dialektológusok nagy része sem tekinti magát oly mértékben kompetens és aktív nyelvjárási beszélőnek (a szerző sem: 30), hogy akár előhívós, akár más módszerű vizsgálattal saját kompetenciája alapján merne dönteni bizonyos kérdésekben. A másik ok az, hogy a szerző részben másoktól gyűjtött korpuszal dolgozott, illetőleg hogy a leírásnak a szerző helyes értelmezése szerint is, tudniillik a strukturális szemléletnek megfelelően lehetőleg a teljes részrendszert, tehát a nem produktív képzéseket is feladata számba venni. (34). Ez és az a tény, hogy az anyag egy részét nem képzéstani vizsgálatok céljából gyűjtötték, az elsődleges oka annak, hogy a szerző nem alkalmazta – mert a korpusz adottságai miatt nem alkalmazhatta – maradéktalanul mindazon leírási szempontokat, amelyek egy strukturális képzőleírásban elvileg lehetségesek, s talán kívánatosak is (ezekre vö. pl. a hazai dialektológiai irodalomból KISS J., A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Bp., 1982. 113–47; SZABÓ J., A nagykönyi nyelvjárás. Szekszárd, 1986. 115–76). A termékenység foka, a képzőkorreláció, illetőleg a produktivitás és a gyakoriság tipikusan olyan szempontok, amelyek csak célzott vizsgálattal elemezhetők adekvát módon. A könyvben több olyan fontos kérdést is tárgyal a szerző, amelyekkel a nyelvjárási képzők leírásával foglalkozók óhatatlanul szembesülnek, például a következők: a nyelvjárási norma, a nyelvjárási rendszer, szabályos és szabálytalan képzések, szinkrón szempontból elemezhető és elemezhetetlen képzések, a termékenység, a kétnyelvűség következményei a szóképzésben (a használat és a rendszer szintjén). Igen tanulságosak a szerzőnek a nyelv(járás)szigetek vizsgálatával kapcsolatos megállapításai, észrevételei. Csak egyetérteni tudok vele abban is, hogy a nyelv(járás)sziget helyzetben élő kétnyelvű közösségek eredeti nyelvének használata szociolingvisztikai szempontok, a kétnyelvűségből következő tények figyelembe vétele nélkül korszerű módon nem vizsgálható. Általános és kellő alapossággal még nem vizsgált nyelvjárástani kérdéskör az, amelyet a szerző több helyen is érint, hogy tudniillik a nyelvjárás fölé boltozódó másik nyelv vagy nyelvváltozat (kétnyelvűség esetén az államnyelv, kettősnyelvűség esetén az azonnyelvi standard) mennyiben és mennyire korlátozza a nyelvjárás (eredeti) rendszerének érvényesülési, illetőleg kiépülési lehetőségét (például: 42). A regionális nyelvi változások bonyolult és izgalmas problémakörének általános nyelvészeti fontosságú kérdéscsoportja ez.

KATHARINA WILD „Zur komplexen Analyse der 'Fuldaer' deutschen Mundarten Südingarns” (Ungarndisches Archiv 6. Bp., 2003. 167 l.) című munkájával HUTTERER dialektológiai programjának szellemében a visszaszorulóban levő dél-magyarországi német nyelvjárás-szigetek sokoldalú leírása megvalósításában vállalt magára jelentős részt, amikor elsősorban hat dél-magyarországi, fuldai típusú német nyelvjárás (Babarc, Feked, Nagygyárád, Himesháza, Székelyszabar, Szűr) anyaga alapján fonetikai, morfológiai, lexikai és szintaktikai fejezetek leírására vállalkozott. A vizsgálat alapja az említett kutatópontokon 24 adatközlővel 1976 és 1985 között készített szövegfelvétel, de feldolgozta a megjelenés előtt álló „Magyarországi német nyelvátlasz” (Ungarndeutscher Sprachatlas) 19 „fuldai” kutatópontjának adatait, s támaszkodott saját anyanyelvjárási kompetenciájára is. A visszaszoruló nyelvjárások leírásának kérdései iránt érdeklődők számára fontos kiadványnak csupán néhány kérdését van módom kiemelni. WILD munkája számos fölmerülő kérdésre ad választ és példát is arra, hogyan lehet viszonylag korlátozott terjedelmű korpusz alapján is megbízható következtetésekre jutni. A szerző maga fogalmazza meg, hogy a jelen gyors változásai miatt új gyűjtésekre és állapotfölmérésre van sürgős szükség (34). Az olvasó természetes óhaja volna, hogy a szerző – szakterületének neves kutatója – vállal-

jon oroslánrészt abban, hogy mielőbb elkészülhessen az újabb munka. A hangtani fejezetben kimutatja, hogy a vizsgált nyelvjárások jelentős fonetikai különbségeik ellenére fuldai jellegűek, s hogy a kiegyenlítődés, melynek mértékét és ütemét a települések szociokulturális adottságai befolyásolják, a hesseni frank nyelvjárású jegyek javára történik. A morfológiai leírásnak a főnévi és a keresztnévi kicsinyítőképzés a tárgya (vö. a fentebb közölt észrevételeket). Mivel a kicsinyítőképzős származékok általában a szókészletnek az intim beszédhelyzetekben használt rétegéhez tartoznak, s a nyelvjárásokra nagyobb mértékben jellemző az efféle nyelvhasználat, mint a standardra, a kutató könnyebben talál megfelelő vizsgálati anyagot – ahogy WILD adatai is mutatják. A magyar nyelvjárású szókészlet német jövevényszavainak a vizsgálatához is jó forrás a munka lexikai része. Ugyanis listázva vannak a vizsgált nyelvjárásokban gyakran előforduló azon szavak, és pedig tematikus csoportosításban (67–85), amelyek e nyelvjárásokban többnyire bajor-osztrák jövevények, s amelyek a XVIII. század elejétől a II. világháború végéig kerültek e nyelvjárásokba. A szólistában szereplő szavak közül számításom szerint hozzávetőlegesen száznak van (vagy inkább volt) megfelelője szülőfalum, Mihályi nyelvében, mutatván Ausztria, azaz a bajor-osztrák akkori nagy szerepét a magyar nyelvű lakosság körében is. Elemzi WILD a szóban forgó nyelvjárások beszélőinek az osztrák némethez való viszonyát is a XIX. század végétől a II. világháborúig (51–9). Kiderül, hogy a paraszti réteg őrizte az eredeti nyelvjárást, a városi polgárság, értelmiség követte az ausztriai németet, ezért őket „herrisch”-nek, urizálónak tartották, az iparosok a kettő közötti „iparosnyelv”-et használták úgy, hogy ők is a hesseni frank nyelvjárással azonosították magukat, s elkülönültek a felsőbb társadalmi rétegek „úri” nyelvhasználatától. A parasztságnak felemás viszonya volt az osztrák némethez: presztízsszerepét ugyan elismerték, de nem követték. Nem kényszerültek rá. (Vö. a magyar nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdök változását: Magyar dialektológia. Szerk. KISS JENŐ. Bp., 2001. 218kk.) A nyelvjárású szókészlet változásáról szólván megállapítja a szerző, hogy a jövevénylexémák átvételével létrejövő lexikai kettősségek megszüntésének három módja van a vizsgált területen: a) a jövevényelem kiszorítja az eredetit, b) a két lexéma megmaradva abszolút szinonimaként él tovább, c) jelentéstani elkülönülés következik be (87–98, 144). A 2. típus nem jelenti a kettősségek megszüntését. Bizonyos magyar nyelvjárású tapasztalatok alapján úgy tűnik egyébként, hogy az abszolút szinonimák egymás mellett élése csak átmenetileg s rövid időre valószínűsíthető. A mondattani fejezet a legnagyobb (99–141). WILD az igei elemek alapvető helyzetviszonyait vizsgálja a fuldai típusú nyelvjárásokban, majd összeveti a megállapított szintaktikai szabályokat a Dunántúl dunai bajor, a dél-magyarországi sváb és az észéki városi nyelvjárás vonatkozó szabályaival, végül az összevetés alapján leírja a mellékmondatoknak a sajátosan fuldai jellegű igei helyzetváltozatait és szabályait, és megállapítja, hogy a helyzeti sorrendet mondattani és kommunikációs tényezők határozzák meg. A magyar nyelvjárások vizsgálatjának azonnal feltűnik, hogy a német nyelvjárások között szintaktikai tekintetben számottevően nagyobb eltérések vannak, mint a magyarban.

ZSUZSANNA GERNER „*Sprache und Identität in Nadasch/Mecseknádasd*” (Ungarndeutsches Archiv 7. Bp., 2003. 170 l.) című kötetében a saját településén többséget alkotó mecseknádasdi német közösség identitástudatáról és attitűdjeiről, valamint a helybeliek kétnyelvűségének állapotáról készített empirikus vizsgálatának eredményeit teszi közzé. Nyelv és identitás nem föltétlenül, de Európában általában szoros összefüggésben van. Itt a nyelv jelöli legnyilvánvalóbban az etnikai hovatartozást, ezért a nyelvi kérdés a nemzeté válás óta itt politikum is. Kényes kérdések is kísérhetik tehát az efféle kutatást. S ennek egyik következménye az lehet, hogy a kérdőíves gyűjtésekre kapott válaszok egy része nem lesz megbízható. Különösen olyan esetekben, amikor múltbeli megfélemlítések mindmáig életben tartanak gátlásokat az adatközlők egy részében (ismeretes a kollektív neurozis számos következménye a hazai német kisebbség körében). Ilyen esetekben ajánlatos a kérdőíves gyűjtést résztvevő megfigyeléssel kiegészíteni. A kutatás jól illeszkedik abba a sorba, amely újabb elemzések elkészültével egyre bővül nálunk és más nemzeteknél is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nyelvmegtartás és identitástudat szoros összefüggésben

van egymással, illetőleg hogy az anyanyelvhez való viszonyulás a nyelvek sorsát meghatározó egyik fontos tényező, ezért tehát a kisebbségek kutatásában megkerülhetetlen kérdés. GERNER munkáját a kérdéskör alapos, differenciált és adekvát szempontrendszer alapján készített elemzésének tartom. Az elemzett valóság összetett és bonyolult, ám a szerző a differenciált szempontrendszer következetes alkalmazásával jól eligazodik. Adatainak statisztikai megszólaltatására támaszkodva elkerüli a szubjektívizmus csapdáit, ezért érvelései és következtetései meggyőzőek. Munkája újabb bizonyosság arra, hogy egy kisebb beszélőközösség, település kisebbségi kétnyelvűsége is mennyire változatos, sokrétű mind a nyelvtudás, mind az attitűdök, mind pedig az identitástudat tekintetében. Illetőleg arra, hogy mennyire mozgásban van minden. Mondhatni, izgalmas kép tárul az olvasó elé, hiszen az adatok és elemzések mögött ott vannak az emberek, s az elemzések elénk állítják azokat a társadalmi, lélektani, mentalitásbeli, politikai, gazdasági és demográfiai tényezőket is, amelyek a vizsgált közösségnek és nyelvhasználatának az alakulását meghatározzák. GERNER megállapítása szerint a legfontosabb állandó változó az életkor: mind a nyelvtudás, mind az identitástudat, mind a német kisebbséghez és nyelvéhez való viszony tekintetében nagy a különbség az idősebbek és a fiatalok között. A nyelvhasználatot egyéni választások láncolata befolyásolja, s a pillanatnyi, spontán döntések a hétköznapiak többnyire nem tudatos cselekvéseinek hajszálerein továbbgyűrűzve válnak meghatározó reflexekké. Nagyon fontos szerepe van a családnak itt: az érték- és előítéletstruktúrák a pubertáskorban épülnek ki, akkor tehát, amikor a családnak (még) erős (lehet) a befolyásoló szerepe. A szociolingvisztikai kutatások szerint egyre inkább a nők a nyelvileg innovatív beszélők: GERNER adatai szerint viszont a mecseknádasdi asszonyok konzervatívabbak, mint a férfiak (80, 102). A nyelvi kontaktushelyzet radikális megváltozását idézhetik elő az érintkező nyelvek értékelésében és a hozzájuk való viszonyulásban bekövetkezett változások (88; l. a német zuhanásszerű presztízsvesztését a háború utáni évek jogfosztottsága idején, illetőleg későbbi fölértékelődését a rendszerváltás óta, valamint a magyarok negatívból pozitívvá vált viszonyulását: 53). Meglepőnek tűnhet, hogy a német többségű településen 47,2% az ingadozó identitásúak aránya (51). A nádasi magyarok jobb véleményrel vannak a falubeli németekről, mint fordítva. Nem gondolnám, hogy ennek oka csak az volna, hogy a németek alkotják a többséget (58). Az identitás és nyelv kérdéseivel a magyar szociolingvisztikában többen is foglalkoznak. Kár, hogy ezek kimaradtak a szerző látóköréből. Mert előbb-utóbb sort kell keríteni annak megírására is, hogy milyen egyetemes és milyen speciális jegyek jellemzik a Kárpát-medence hasonló szociokulturális viszonyok között élő nyelvi kisebbségeit a nyelv és identitás kapcsolatában.

A tudománytörténeti kötetet MANHERZ KÁROLY adta ki (*Gedenktagung zu Ehren von Claus Jürgen Hutterer und Karl Mollay am 24. November 2000*. *Budapester Beiträge zur Germanistik* 38. Bp., 2003. 410 l.). A kötet a plenáris és szekciós előadásokon (összesen 15 volt) kívül megemlékezéseket, Mollayról részletes életút- és életműrajzot (ez utóbbit magyar nyelven, MENUS BORBÁLA tollából), mindkét esetben teljes publikációs listát, Hutterernek pedig (apja onnan származott) Várgesztes német nyelvjárásáról szóló leírását is tartalmazza (a leírás magyar nyelvű változata [A Vértes-hegységben lévő Várgesztes német nyelvjárása] előbb megjelent, mint az itt közölt eredeti német változat, l. MNy. 2001: 33–75, sajnos a Hutterer-bibliográfiában ennek nincs nyoma). A magyar nyelvtudomány két jeles alakjának munkássága továbbható fontos örökségünk. A vaskos kötet ezért mindazok számára kötelező olvasmány, akik Hutterer és Mollay munkássága és életútja, illetőleg a hazai germanisztika és a magyar nyelvtudomány általuk művelt területei és tudománytörténete iránt érdeklődnek.

3. Általános észrevételek. – 1. A hazai német dialektusok kutatói szakmai felelősségük tudatában s a közösséghez tartozás érzésétől is ösztönözve példamutatóan, céltudatos munkával dolgoznak a magyarországi német nyelvjárások leírásán, következetes szorgalommal gyűjtik és teszik közzé az egyre inkább veszendő nyelvjárás adatokat, jelenségeket, vizsgálják a német–magyar kétnyelvűség alakulását a szociolingvisztikai és társadalomlélektani tényezőket is

figyelembe véve, elemzik a nyelvmegtartás lehetőségeit, s a nyelvvesztés jellemző kísérőjelenségeit. S mert vizsgálataikkal a nyelvhasználatról való ismereteket általában is bővítik, tevékenységük nem dialektológiai vagy germanisztikai belügy csupán. Elismerésre méltó szervezetszerű germanistáinknak a publikációs tevékenysége (sorozataik kötetei szépen gyarapodnak), s ebben MANHERZ KÁROLY szervezőkészségének és szerkesztői aktivitásának nagy szerepe van. – 2. Mindegyik szociodialektológiai kötet szerzőjét az jellemzi, hogy eddig publikálatlan adatokat bőven tartalmazó rendszerezett részkorpuszokat tesz közzé, s a fölmerülő módszertani kérdések taglalása után kerít sort az elemzésekre és a következtetések levonására. A szóban forgó elemzések a továbbgondolkodást jól segítő, egyszersmind ösztönző leírások is. S ez a kutatás szempontjából nagyon is fontos. – 3. Mindegyik szerző soraiból kiderül, hogy az utóbbi ötven év hozta el a gyorsuló asszimilálódást. A mecseknádasdi német közösség számára háromszáz év nyelvsziget helyzet után következik ez be (GERNER i. m. 13–4). Ha bizonyos fáziskésésekkel is, de ez a több szempontból is sajnálatos jelenség általános európai tendencia. HUTTERER szerint „Der wirkliche Grund für diesen Wandel liegt nicht im politischen, sondern im wirtschaftlich-sozialen Bereich” (MANHERZ szerk. i. m. 307), s kiegészíti ezt a következő kulcsfogalmak említésével: iparosítás, városiasodás, a nagycsaládok széthullása s ezzel a hagyományok (így a nyelvjárások) szerves továbbadásának megszűnése. Párhuzamként említhető a moldvai és az örvidéki (Felsőőr környéki) magyarok esete. IMRE SAMU írta, hogy felsőöri nagyszülei valamicskét tudtak csak németül, szülei nemzedékének tagjai már jobban, de őrni ők sem tudtak ezen a nyelven. (In: Népi kultúra – népi társadalom 7. Bp., 1973. 129. Felsőórhöz kötődik a nyelvváltásról szóló modern szociolingvisztikai leírás klasszikus műve is, S. GAL, Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria. New York, 1979. E munka első változatáról a Magyar Nyelv 1978-ban hírt adott már, l. ZSILINSZKY: MNy. 1978: 370–2.) Ma már ott is a nyelvváltás előrehaladott állapotáról beszélhetünk a fiatalok esetében. A radikális nyelvhasználati változások az említett okokon kívül a globalizációs jelenségekkel összefüggő mentalitásbeli változásokra vezethetők vissza. Statisztikai bizonyítékok sorát hozza erre GERNER a nemzedékek közötti, az anyanyelvismeret és identitástudat összefüggésére vonatkozó adataival. Nem vitás azonban, hogy a kitelepítések és a diszkriminatív politika és nyelvpolitika (amely a politika része) a hazai németiséget tragikusan érintették, alapvetően befolyásolva helyzetüket és lehetőségeiket. S ez nem minden kárpát-medencei, s főként nem minden európai kisebbség esetében volt így. (Sajnos e téren is van mit tanulniuk egymástól a német és a magyar nyelv kutatóinak.) A vizsgált településeken zajló anyanyelvi visszaszorulás a CAMPBELL–MUNTZEL-tipológia szerint a fokozatos nyelvcsere kategóriájába, ezen belül pedig a felülről lefelé végbemenő nyelvcsere típusába tartozik, mert a regiszterek azon része tűnik el először a két-nyelvű beszélők anyanyelvi repertoárjából, amely a formális kontextushoz kötődik (l. CAMPBELL–MUNTZEL, The structural consequences of language death. In: Investigating obsolescence. Studies in language contraction and death. Ed. N. C. DORIAN. Cambridge, 1989. 181–96). – 4. A vizsgált német nyelvjárások igen változatos, tarka nyelvi képet mutatnak, s olyan állapotot, amelyre az intenzív, mélyreható s gyors változás jellemző. E tény sürgeti, egyszersmind azonban nehezíti is a leírást, és különböző, a kisebbségek és a nyelvjárások vizsgálatával összefüggő általános kérdéseket is fölvet. Néhány példa: gond lehet adott esetekben megfelelő számú kompetens adatközlő megtalálása (az ismertetett esetekben ezért voltak csak idősebb emberek az adatközlők), kérdéses lehet a nyelvjárás normáinak egy-egy településen való szélesebb körű érvényesülése, speciális kérdéseket vetnek föl a maradékn nyelvjárások leírásának korlátai és módszertani buktatói, illetőleg a csak az emlékezetben megőrződött jelenségek, formák felhasználási módja. – 5. Ha végigtekintünk a magyar nyelvre vonatkozó nyelvészeti, így a dialektológiai és szociolingvisztikai stb. kiadványokon is, nagyrítván találkozunk hazai germanisztikai munkákra való hivatkozással. És viszont: a bemutatott munkákban is – mondhatni – általában ugyanúgy hiányoznak a vonatkozó magyar dialektológiai és szociolingvisztikai publikációkra való hivatkozások (tiszteltet a kivételeknek itt is, ott is). Olyan luxus ez, amelynek a tudomány a kárvallottja. Mert – maradván saját portánkon –

a hungarológia oldaláról nézve azt mondhatom: az ismertető munkák szerzői jól közvetítik az elméleti szempontból is igényes, nagy hagyományait korszerűsíteni képes német dialektológia és szociolingvisztika figyelemre méltó új eredményeit. Mivel pedig a magyar dialektológusok és szociolingvisták hasonló kérdéseket is vizsgálnak, magától értődő, hogy tudomást nem venni ezekről a – nyelvtudományi területen fontos nemzetközi nyelven, németül közzétett – színvonalas kötetekről magunkat sújtó mulasztás. És viszont: a magyar szociolingvisztika kétnyelvűséggel és a nyelvi kisebbségekkel foglalkozó ága például nemzetközi színvonalú, érdemes tehát figyelemmel lenni rá a hazai kisebbségi nyelvekkel foglalkozó hazai kutatóknak is. – 6. A szóban forgó germanisztikai kiadványok nem germanisztikai szakmai körökben való nem eléggé ismert volta összefügg azzal, hogy a kisebbségi kiadványok egy része nehezen, de legalábbis nehezebben hozzáférhető: az egyetemi (intézeti) könyvtárak jelen sanyarú helyzetében, amikor a sorozatos megrendelés-törlések és az aggasztóan növekvő pénzühiány a jellemző, nem kis részben a közzétett kiadók, intézetek, tanszékek és kollégák leleményén és nagyvonalúságán múlik, eljuttatják-e, el tudják-e juttatni a szakmailag fontos helyekre és személyekhez kiadványaikat.

KISS JENŐ